

OROSZ László

tudományos főmunkatárs

VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest

senior research fellow

VERITAS Research Institute for History, Budapest, Hungary

laszlo.orosz@veritas.gov.hu

ADALÉKOK A BUDAPESTI NÉMETEK I. VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ NEGYESZÁZADÁHOZ

EXTRACTS FROM THE POST-WWI 25-YEAR PERIOD OF THE GERMANS OF BUDAPEST

ABSTRACT

As a result of the Hungarian Kingdom's growing national pride, Budapest – the co-capital of the Austro-Hungarian Monarchy and one of the most dynamically developing European settlements at the turn of the 20th century – underwent a spectacular transformation. A historical distinctness of Hungarian urban development was the strong presence of ethnic Germans in Budapest, for Hungarians managed to become the majority population only in 1880. Despite the fall in their population, the German language and culture remained robust in the capital until the end of WWI, which ushered in the post-Treaty of Trianon era and fundamentally changed the course of development as a result. The study analyzes the statistical data of the ethnic decline of the Germans in Budapest, places in context the pursuits of the German national movement centered in Budapest, takes note of the main tendencies of the transformation of the German-language press and also looks at the issues (both general and Budapest specific) associated with the ethnic Germans' cultural situation and educational institutions. Finally the study highlights specific German aspects and features of several well-known locales and buildings in Budapest.

Kulcsszavak: nemzetiségtörténet, kultúrpolitika, német kisebbség, városfejlődés, asszimiláció

Keynotes: history of nationalities, cultural policy, the German minority of Hungary, urban development, assimilation

Budapest, az Osztrák–Magyar Monarchia társ-fővárosa az előző századfordulón a legdinamikusabban fejlődő európai települések egyike,¹ a kontinens 8., a világ 15. legnagyobb városa volt. A magyar birodalomfél gyorsan kibontakozó kapitalista fejlődése és erősödő nemzeti büszkesége minden energiáját székvárosába belepumpálva igyekezett a rivális Bécszet utolérni, sőt túlszárnyalni. 1873-ban Budapest néven egyesítették a Duna két partján elterülő három összenőtt, de önálló várost, melyek lakossága ekkor együttesen 280 ezer főt tett ki, majd alig 40 év alatt, az I. világháború kirobbanásának idejére 900 ezres metropolisszá duzzadt.

A magyar főváros, ahogyan sokáig az ország többi városa is, etnikailag nem volt magyar. A magyar városfejlődés hagyományosan, a XII. századi szász betelepülés óta, német gyökerű volt. A XVIII. század végén, a francia forradalom korában, a magyar királyságnak csupán egyetlen magyar többségű szabad királyi városa volt: Debrecen. Ám a XIX. század modern politikai eszméi és új típusú gazdasági, társadalmi kihívásai gyorsan ráébresztették a hiányzó magyar polgári réteg helyét betöltő németajkú polgárságot a magyarsággal való érdek-azonosságra.² Így tudott szemükben a magyarság ügye nemcsak a szabadság ügyével, de önnön boldogulásukkal is azonosulni. S ezért tudott az asszimiláció, az elmagyarosodás oly villámgyorsan lezajlani,³ mégpedig – ellentétben a századvéggel – ekkor még önként és természetes módon. Mindez különösen látványosan tetten érhető a magyar fővárosban, de csaknem ugyanilyen robbanásszerűen alakult át a teljes magyarországi városhálózat etnikai arculata is a XIX. században. Márpedig városiasodottsága folytán a magyarországi nemzetiségek közül épp a németiség asszimilációs veszteségei voltak a legnagyobbak.

Budapest kapcsán ezt az általános tendenciát annyiban konkretizálhatjuk, hogy a II. József császár által elrendelt első magyarországi népszámlálás idején, 1787-ben, az ekkor 25 ezres Budának és a 22 ezres Pestnek döntően német lakossága volt; együtt számolva 70%-hoz közelítő (becsült) német részaránnyal.⁴ Csak Budára fókuszálva ez még magasabb lehetett: egy 1822-ből származó leírás szerint ugyanis itt tíz németre esett egy más nemzetiségű.⁵ Az 1850-es összeírásra megnégyszereződött népességű Pest 40%-a volt német, míg a feleannyira sem gyarapodó Buda (s vele Óbuda) lakosságának 65%-a. Mindazonáltal épp ekkor, tehát a század közepén, süllyedt 50%-ra a németek aránya a később majd Budapest néven egyesülő három város összevont adataiban (a magyarok 31%-ot tettek ki, az ekkor még külön számolt zsidók pedig 14%-ot). 1880-ra aztán Budapest 356 ezer főre hízott, a magyarság pedig átvette az abszolút többséget, ám a lakosság 1/3-át még mindig német anyanyel-

vüek tették ki. Fontos rögzítenünk azt is, hogy az 1880-as népszámlálá-
sig, noha százalékos arányai folyamatos csökkenést mutatnak, abszolút
számokban még mindig növekedett a budapesti németiség: 1850 és 1880
között valójában megduplázódott a számuk. Csak hát a magyarok száma
még inkább nőtt; ez az oka a németek aránycsökkenésének. 1880 után
azonban gyarapodásuk tényleg megállt, sőt fogyásnak indult. Így az épp
e népszámláláskor mért legnagyobb számuk (120 ezer) már a századfor-
dulóra lecsökkent 98 ezerre (azaz 14%-ra), 1910-re pedig 79 ezerre (azaz
9%-ra).

1. táblázat: Magyarok és németek Budapesten

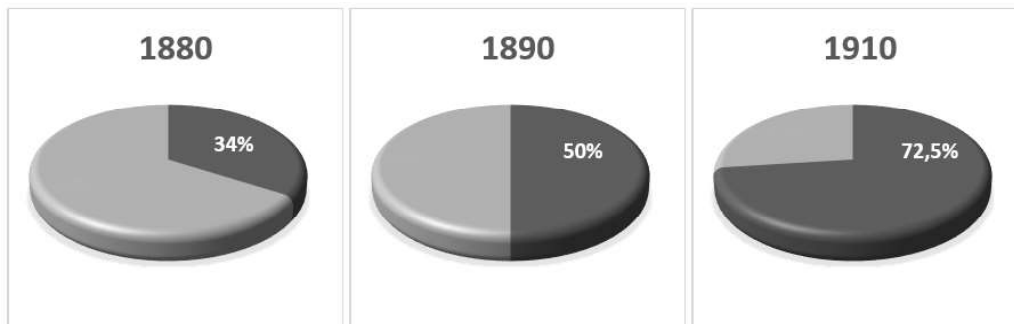
Table 1. Hungarians and Germans in Budapest

Nép- számlálás		Össz- népesség	Magyarok		Németek	
			szám	%	szám	%
1850	Pest	83 828	31 965	38,1	33 884	40,4
	Buda	43 019	7 555	17,6	27 939	64,9
1880		355 682	201 776	56,7	122 155	34,3
1890		486 671	326 533	67,1	115 573	23,7
1900		703 448	559 965	79,6	98 515	14,0
1910		880 371	756 070	85,9	78 882	9,0
1920		928 996	837 858	90,2	60 425	6,5
1930		1 006 184	928 950	92,3	38 460	3,8
1941		1 164 963	1 164 963	97,0	22 586	1,9

Forrás: a népszámlálási adatokból összeállított saját szerkesztés

Ezek az adatok azonban nem tükrözik reálisan a budapesti németiség
helyzetét a századfordulón. A XIX. század végén a főváros életében még
kulcspozícióban volt a német nyelvűség. A mindennapok nyelve még
mindig a német volt. 1880-ban, noha a magyar etnikum már abszolút
többségben volt, a lakosságnak 75%-a tudott németül beszélni, míg ma-
gyarul csak 71%. Még beszédesebbek az egynyelvűség mutatói: míg a
többségi magyaroknak csak 33%-a volt egynyelvű, addig a budapesti né-
meteknek 60%-a beszélt kizárólag a németet.⁶ Nem volt fontos, nem
éreztek szükségét megtanulni a magyar nyelvet, mert a mindennapokban
a magyar nyelv ismerete nélkül is tökéletesen elboldogultak. Ugyanak-
kor hangsúlyozni szeretném: a nyelvi elmagyarosodás maradéktalan le-
zajlásának késlekedése ellenére a fővárosi – és általában a városi – né-
metiség asszimilációjának egyéb aspektusai, tehát a társadalmi, szokás-
rendi és értékorientációs igazodás gyakorlatilag visszafordíthatatlanul
végbementek. A középosztály következetesen bontotta le a német kul-
túrorientációt a társadalmi életben, a magyart állítva a helyére.⁷ Némi
fáziskéséssel a nyelvi adatok is megerősítik ezt.

1. diagram: A budapesti németek magyarnyelv-ismerete
Chart 1.: Hungarian language-knowledge of Germans living in Budapest

Forrás: Fónagy (1998) 79. old. alapján saját szerkesztés

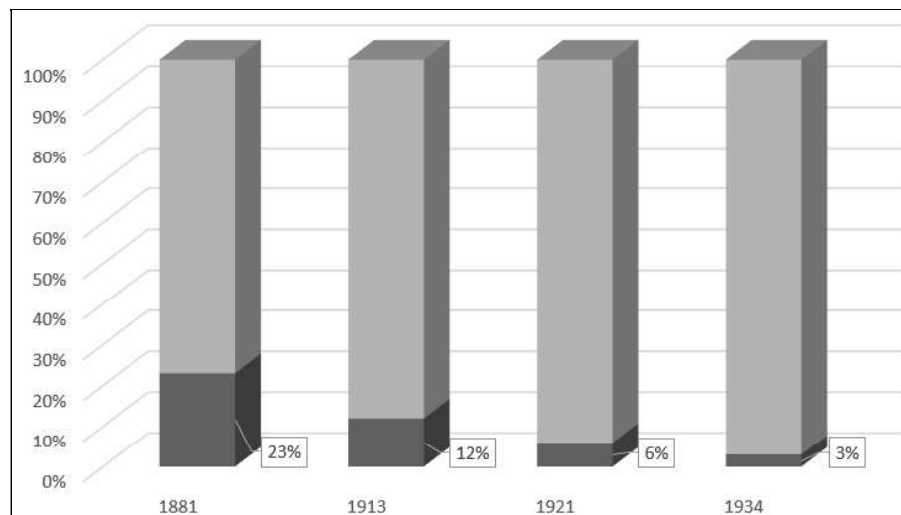
Mint látható, egyetlen generáció, vagyis 30 év alatt zajlott le az a változás, melynek kiindulópontján, 1880-ban, még csak a budapesti németek 34%-a beszélt magyarul, 1890-ben már 50%-a, 1910-ben pedig 72,5%-a. Különösen beszédes a németnyelvűség átörökítésével kapcsolatos adat: eszerint az 1890-es népszámlálási íven a magukat németajkúnak valló családfők gyermekeinek 48%-át már magyar anyanyelvüként írták össze.⁸ Így aztán nem csoda, hogy az új évszázadba belépve Budapest lakosságának 2/5-e már csak magyarul tud, s mindössze 6%-a nem tud magyarul.⁹

Az I. világháború kimenetele csak tovább erősítette e tendenciát. A békediktátum a történeti Magyarország kétmillió (az összlakosság 1/10-ét kitevő) német nemzetiségének 3/4-ét leszakította. A német nemzeti öntudat szempontjából e legharcosabb településterületek (erdélyi szászok, bácskai és bánáti svábok) átkerültek a megszerveződő utódállamokhoz, s ott következetesen védelmezték nemzeti különállásukat, míg a megcsonkult Magyarországnál épp a politikailag legkevésbé öntudatos, s így leginkább felgyorsult asszimilációjú német lakosság maradt meg, mintegy félmillió számban. Ez magyarázza, hogy a háború utáni Magyarország megcsappant német kisebbségének nemzetiségpolitikai érdekképviseletét felvállaló budapesti egyetemi professzor, Bleyer Jakab,¹⁰ mozgalmá súlypontját a még megmenthető kompakt vidéki sváb parasztságra (az ún. népinémetekre) helyezte, a városi németiséget pedig úgyszólván elengedte, mert azt az asszimilációs folyamatban lényegében menthetetlennek ítélte.¹¹ Ezt az ítéletét egyébként alátámasztja a háború utáni Budapest németiségének további látványos fogyása. 1920-ban már csak 60 ezren vallották magukat németnek (6,5%), 1930-ban pedig, amikor a főváros átlépte a milliós lélekszámot, 38 ezren (kevesebb mint 4%). Az 1933 utáni politikai fejlemények, egyebek mellett a hazai német mozgalom radikalizálódása és Berlin „völkisch” expanziója nem állította meg a budapesti németek fogyását: az 1941-es népszámlálás csak mintegy 22 ezres számban, azaz 2%-os arányban találta őket.¹²

Látszatra semmi sem indokolta tehát, hogy a német mozgalom központja épp Budapestre települjön, az asszimiláció kohójába, ahol évről-évre a már ábrázolt drasztikus ütemben fogyatkozik a németiség, ahelyett, hogy a vidéki Magyarországon, a Dél-Dunántúl paraszti jellegű és tömörszerűen együtt élő sváb közegében rendezkedne be. E kérdésben azonban nem a tömegbázis közelsége, hanem a praktikum győzött. Budapest már a történeti magyar országterületen is vízfejként funkcionált, mennyivel inkább kikerülhetetlen központ lett az 1/3-ára csökkent országterületen. Az érdekérvényesítés minden lehetősége ide kényszerítette Bleyer Jakabot és német mozgalmát. Csak itt lehetett rendszeres kapcsolatot tartani a kormánnyal és a parlamenttel (Bleyer maga is képviselő volt kormánypárti színekben), továbbá azon németajkú országok követségeivel, akiktől bármiféle támogatás vagy politikai nyomásgyakorlás remélhető volt.¹³ És persze a sajtó is főváros-centrikus volt, különösen érvényes ez a német nyelvű sajtóra, melynek befolyásosabb vidéki központjai amúgy is az elcsatolt területeken maradtak.¹⁴ Így aztán csakis Budapesten volt értelme az újragondolt magyarországi német mozgalom központi szerveit felállítani és saját sajtóját megszervezni.¹⁵

Ami egyébként a német sajtót illeti: az I. világháború előtti Magyarországon, konkrétan 1881-ben, összesen 504 hírlap és folyóirat jelent meg: ezekből 118 (vagyis 23%) részben vagy teljesen német nyelvű volt. A háború előtti utolsó évben, 1913-ban, a csaknem 1900-ból 220 volt ilyen (vagyis 12%). Az összeomlás után, 1921-ben, a 639-re zuhant összlapszámból 39 (kicsit több mint 6%) volt részben vagy teljesen német nyelvű; majd immár a németországi nemzetiszocialista fordulat után, 1934-ben, a közel 1300-ból 40 (vagyis 3%) – ennek is csak fele tisztán német nyelvű, a többi kétnyelvű.¹⁶

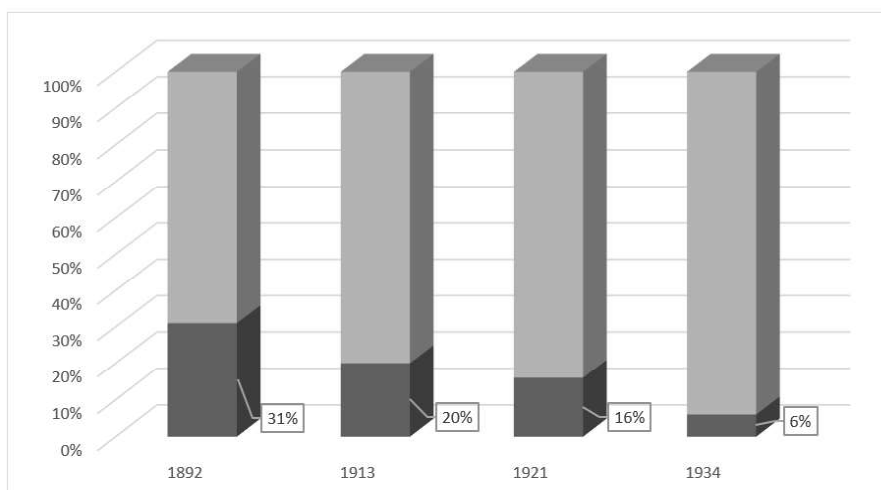
2. diagram: A német nyelvű sajtó részesedése (összlapszám)
Chart 2.: Proportion of the German press (number of publications)

Forrás: Kovács (1936) 31. old. alapján saját szerkesztés

Jól látható a csökkenő tendencia a Magyarország területén napvilágot látott német nyelvű hírlapok számában. Ennél azonban még többet mond (és még jobban kiemeli a német nyelv jelentőségét a sajtóban) egy másik paraméter, az ún. hírlapfogyasztás adatsora, mely nemcsak a hazai, de a külföldön megjelent és behozott lapokat is tartalmazza. A századforduló évében a forgalmazott lapoknak 51%-a volt német nyelvű,¹⁷ ugyanakkor (ha nem a lapok abszolút számát, hanem azok példányszámaikat nézzük) az össz-lappéldányszámnak csak 31%-a 1892-ben, 20%-a 1913-ban, 16%-a 1921-ben, s már csupán 6%-a 1934-ben.¹⁸

3. diagram: A német nyelvű sajtó részesedése (össz-lappéldányszám)
Chart 3.: Proportion of the German press (circulation)

Forrás: Kovács (1936) 32. old. alapján saját szerkesztés

Ezek az arányok szintén azt jelzik, hogy a német nyelv folyamatosan kiszorult a magyarországi sajtóból, így e lapok olvasóköre hovatovább csupán magukra a német anyanyelvűekre, valamint az értelmiségre, a gazdasági szereplőkre, és hogy el ne felejtsük, a zsidó polgárságra korlátozódott. Utóbbiak kapcsán nem árt tudni, hogy 1910-ben az 1,25 milliónyi németül is beszélő magyar anyanyelvűek közül 400 ezret (vagyis 1/3 részt) tettek ki a zsidó vallásúak.¹⁹ Ebből is jól látható, hogy a magyarországi német nyelvű lapok jó része nem feltétlen az etnikai és kulturális identitását védelmező német mozgalom célközönségéhez szólt, hanem a „német ügy” iránt kevésbé fogékony, de német nyelven fogyasztó asszimiláns polgársághoz.²⁰

Ezért is érezte szükségét Bleyer, hogy nemzetiségi mozgalma azonnal német nyelvű hetilapot hozzon létre Budapesten, mégpedig kifejezetten a keresztény és paraszti németiség számára. Ez lett az 1921-től megjelenő Sonntagsblatt, melyet Bleyer (1933-ban bekövetkezett haláláig) hangsúlyozottan keresztény szellemiségű, a szélsőséges nézetektől tartózkodó,

a német nemzetiséget a magyar hazafisággal összeegyeztetni kívánó alapkoncepcióval vezetett.²¹ Konfrontatív hangok inkább csak az évtized végétől jutottak szóhoz, amikor nyilvánvaló lett, hogy a kormány nemzetiségpolitikája paradigmaváltáson megy át és a 30-as évektől fölkeményedik. E mérsékelt irányvonalát azonban gyakorta érte bírálat. Olyanok részéről is, akik szemére hányták, hogy útjában áll a németek idővel úgyis bekövetkező elmagyarosodásának, és olyanokéről is, akik épp a német ügy iránti elkötelezettebb és konfrontatívabb megnyilvánulásokat hiányolták belőle. A saját mozgalmán belüli árkok elmélyülése oda vezetett, hogy halála után nyíltan szakított egymással az asszimiláció és a disszimiláció tábora, vagyis a békés együttélés oltárán a lassú elmagyarosodásba is beletörődő magyarbarát szárny, illetve a beolvadásnak tudatos elkülönüléssel gátat szabó, ellenségkép kreálásával és külső segítség felhasználásával operáló, a náci Németország nemzetfogalmát és szóhasználatát a hazai németsegre adaptáló radikális irányzat.²² Utóbbiak fokozatosan felőrölték a mérsékelték ellenállását, kihasználva egyfelől azt, hogy a magyar államnak a jogos kisebbségi igények iránti szűkkeblősége komoly nemzeti sérelemként csapódott le a magyarországi német lakosságban, másfelől pedig azt, hogy a nagypolitika abszolút prioritásaként kezelt területi revízió elérésében Magyarország rászorult a náci Németország támogatására.²³ 1938 őszén, Basch Ferenc irányítása alatt, Budapesten létrejött a Volksbund der Deutschen in Ungarn, mely 1940 nyarán, az ún. bécsi német népcsoportegyezményben kizárólagos jogot szerzett a magyarországi németek megszervezésére, így Magyarországon is létrejött a nemzetiszocialista német népcsoportszervezet.²⁴ A tudatosan elsorvasztott és megszüntetett Sonntagsblatt helyére a Volksbund egy harcos napilapot állított, ez volt az 1940 ősztől Budapesten megjelenő Deutsche Zeitung.²⁵

Ezek után érdemes szemügyre venni a magyarországi német mozgalom politikai küzdelmének alapvető prioritását, a nemzetiségi oktatás kérdését. A műveltségi viszonyok terén – felületesen szemlélve – mindig is a németek álltak legjobban a magyarországi nemzetiségek közül. Az analfabetizmus (eltekintve a nem nemzetiségként nyilvántartott zsidóktól) messze náluk volt a legalacsonyabb. 1891-ben illetve 1910-ben 63, majd pedig 70%-uk tudott írni-olvasni, míg a szintén a többiek felülmúló magyaroknak csak 53, majd 67%-a.²⁶ 1930-ban, noha a javulás általános volt, még mindig ők vezettek: a németek 83%-a, az össznépeségnek (ami ekkor már lényegében a magyarságot jelenti) csak 79%-a.²⁷ Ez azonban elfed egyéb fontos szegmenseket, így a pusztá írás-olvasáson túlmutató, az önálló nemzeti identitás megőrzéséhez nélkülözhetetlen anyanyelvi kultúra hiányát és az oktatási rendszer magasabb lépcsőfo-

kaihoz anyanyelven történő hozzáférés nélkülözését. A 30-as évek közepén teljes körű statisztikai áttekintést készített az akkori hazai németiség helyzetéről Kovács Alajos, a statisztikai hivatal elnöke. Ebben ő is elismeri, hogy „minél feljebb megyünk a műveltségi lépcsőn, annál kevesebb németet látunk”, s bár az elemi iskola négy osztályát még mindig 8%-kal több német végzi el, mint az országos arány, ám „azoknak a német anyanyelvűeknek a száma, akik legalább középiskolai végzettséggel rendelkeznek, mindössze 7005, ezek közül főiskolai végzettségű 1562.” A majd félmillió németiségből tehát mindössze másfél százaléknak volt középiskolai végzettsége, felsőfokú pedig még kevesebbnek. E vékonyka réteg képezte – a nemzetiségpolitikai iránymutatásra is hivatott – szellemi elitjüket.²⁸

Tény, hogy csak az alsófokú oktatásban engedélyezte a magyar kormányzat, 1923-ban, a nemzetiségi iskolák megszervezését, ám még ezek többségében is az anyanyelv helyett magyar nyelven folyt a tanítás, a kisebbségi nyelvet pedig kvázi idegen nyelvként oktatták.²⁹ Budapesten konkrétan, a közel 40 ezer németajkú lakos ellenére, nem volt német kisebbségi elemi iskola. Továbbá az is tény, hogy német nyelvű közép- és felsőfokú oktatási intézmények egyáltalán nem léteztek.³⁰ Működött ugyan egyetlen német nyelvű középiskola, a nagyhírű budapesti Reichs-deutsche Gymnasium, amelyet azonban Berlin finanszírozott. Tegyük gyorsan hozzá, hogy az utólagos gyanakvással szemben ez az intézmény egy kifejezetten mérsékelt szellemiségű elitiskola volt,³¹ többnyire a Reich-béli állapotok miatt önkéntes száműzetést vállaló tanári karral. Beszédes, hogy olykor a 40%-ot is elérte a zsidó származású diákok aránya, akiknek még 1944-ben is állítottak ki (titokban) érettségi bizonyítványt. Nagyot változott a helyzet a II. világháború idején, amikor a kormány az addig tudatosan féken tartott német oktatási követeléseknek helyt adni kényszerült. 1940-ben megnyílhatott Budapesten az immár hivatalosan is a Volksbund által fenntartott német tannyelvű gimnázium, melynek tantervét már nem a magyar állam kontrollálta. Az intézményben és a hozzá tartozó internátusban (NS-Erziehungsheim) a katonás egyenruhába öltözött növendékek intenzív nemzetiszocialista nevelést kaptak. Létesült továbbá egy német felsőfokú intézmény is Budapesten, egy tanítóképző, melyet ugyan elvben nem engedtek át a Volksbundnak, hanem a magyar tanügyigazgatás alá rendelték, a gyakorlatban azonban nemigen tudták megakadályozni a német mozgalom befolyását.³²

A budapesti németek mindennapjaihoz szorosan hozzátartozó néhány fontosabb helyszín említést érdemelhet még. A 20-as évek közepén, még Bleyer Jakabnak sikerült elérnie egy a magyarországi német mozgalmat területileg reprezentáló kulturális szervezet, az Ungarländischer Deutscher

Volksbildungsverein (UDV)³³ engedélyezését. Az éves köz-gyűléseket mindig Budapesten tartották, augusztus 20-án, első, szent királyunk ünnepe. A rendezvény helyszíne a budai Vigadó épülete volt, ahol 1922 óta, farsangi szezonban, a kultúregyesület által szervezett népszerű svábbálok is megrendezésre kerültek. A Duna túlsó partján álló csodaszép pesti Vigadó ellenben már a későbbi népcsoportszervezet, a Volksbund éves nagygyűléseinek lett a színhelye, „ahol a német nemzetiszocialista parádékra emlékeztető külsőségek közt került sor Basch népcsoportvezető nagy beszédeire.”³⁴ Sokan a Volksbundhoz kötik – tévesen – a Budapest legnagyobb zöld felületű közterén, a józsefvárosi negyedben álló, Reichsdeutsches Haus-ként is ismert épületet. A ma már II. János Pál pápa nevét viselő téren álló épület 1940 után a nemzetiszocializmus szimpatizánsai és külföldi vendégeik bázisaként, illetve rendezvényeik, ideológiai tanfolyamaik színhelyként szolgált. (Napjainkra mégis inkább egy 1945 utáni esemény miatt lett hírhedt a „Köztársaság tér 27.”, ugyanis a nácik által elhagyott épületbe beköltözött a Magyar Kommunista Párt budapesti pártbizottsága, márpedig e gyűlölt szimbólummá vált épületet az 1956-os forradalom idején a felkelők egy csoportja megostromolta, s a fegyveresen védekező karhatalom több tagját szó szerint meglincselte.) Utolsóként a Volksbund központi székházát, a Deutsches Haus-t említsük meg, mely Budapest exkluzív sugárútja, az Andrássy út közelében, egy 1940-ben vásárolt elegáns villában kapott helyet, magában foglalva a népcsoportvezetőség irodáit, tanácstermét és a szervezet különféle szakhivatalainak egy részét. Napjainkban az épület (Haus der Ungarndeutschen néven) ismét a német közösség különböző demokratikus szervezeteinek és központi hetilapjának otthonként szolgál.

A II. világháború utáni megtorlásoktól való félelem és a felgyorsult asszimilációval együtt járó identitásvesztés még tovább apasztotta Budapest németiségét. 1990-ben, az időközben a környező sváb falvakat is beszippantó 2 milliós Budapesten csupán két és fél ezer magát német nemzetiségűnek valló polgár élt.³⁵

JEGYZETEK

1. A magyar fővárosban még a XIX. században kiépült a csatornázás és a közvilágítás, a millennium körüli évekre pedig elterjedt a távíró, a telefon a villanyvilágítás. Az 1896-ban megnyitott budapesti földalatti (a londoni után) Európa 2. metróvonal volt, az első villamosvonal megépülése pedig még korábbra, 1887-re esik. Eközben a berlini újságok látható bosszúsággal számoltak be arról, hogy míg a Siemens sorra építi ki a villamosvonalakat Budapesten, addig Berlinben még lóvasút jár. Lásd Balogh Péter István

- (2004): A szabadterek szerepváltozása a nagy európai városmegújításokban. PhD-értekezés. (Corvinus. Budapest.) 32. old. 108.lábj.
2. Hanák Péter (1998): Urbanizáció és asszimiláció Budapesten a dualizmus korában. In. Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 70–75. old.
 3. A polgárosodással összefüggő asszimilációs folyamat különböző fázisainak érzékeny tollú és gazdagon adatolt – a két világháború között készült – összefoglalása Pukánszky Béla (2000): Német polgárság magyar földön. Lucidus. Budapest.
 4. Berza László (főszerk.) (1993): Budapest Lexikon. Akadémiai. Budapest. 2. köt. 182. old.
 5. Fónagy Zoltán (1998): A budapesti németek lélekszáma a 19–20. században. In. Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 76–80. 76. old. – A Fónagy által említett Schams féle leírás valójában 1822-ből származik. „Nunmehr ist die deutsche Sprache im Bürgerstande wie bey der gemeinen Volks-Klasse die vorherrschende, und man kann mit Gewissheit annehmen, dass auf einen andern Sprachverwandten 10 Deutsche zu Zählen sind.” Lásd Schams, Franz (1822): Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern. Königl. Universitäts Buchdruckerey. Ofen. 255. old.
 6. Fónagy (1998) 77. old.
 7. Glatz Ferenc (1988): A magyarországi németiség az ipari fejlődés korában. In. 300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen / 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. I–II. [két nyelvű] Tankönyvkiadó. Budapest. I. köt. 87–97. 93. old.
 8. Fónagy (1998) 79. old.
 9. Glatz (1988) 93. old., valamint Bellér Béla (1981): A magyarországi németek rövid története. Magvető. Budapest. 106. old. – A német nyelvnek a kultúra terén (a német etnikum látványos visszaszorulása ellenére is) tovább őrzött pozíciót mindazonáltal jól jelzi, hogy Budapest lakosságának még az 1930-as évek közepén is 38%-a beszélt a német nyelvet, amint erről a statisztikai hivatal akkori vezetője által összeállított kiadvány tájékoztat. Lásd Kovács Alajos (1936): A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Hornyánszky. Budapest. 31. old.
 10. Bleyer életműve kapcsán lásd Fata, Marta (1991): Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn 1917–1933. Freiburg i. Br., valamint Grósz András (2014): A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933). PhD-értekezés. (ELTE. Budapest.)
 11. Bellér (1981) 135. old.
 12. A pontosság kedvéért azt is elmondani tartozunk, hogy a fővárosi agglomerációban számos, még a török kiűzését követő kolonizáció során keletkezett sváb település terült el, szinte német gyűrűt képezve Budapest körül. Ezek közül számosat beszippantott a városfejlődés újabb lépcsőjeként majd 1950-ben létrehozott mai Nagy-Budapest. Ezekben a nagyvárosi kohó

asszimiláló ereje igazából nem érvényesült, így 1880 után sem fogyott a németek abszolút száma (sőt 1930-ban több volt mint 50 éve), csupán részarányuk indult rohamos fogyásnak a betelepülések miatt: a főváros mai területébe integrált egykori községek egyesített adatai szerint 1880-ban a lakosság 40%-a, 1930-ban már csak 4%-a volt német. Az egyes népszámlálási dekádok abszolút számait, illetve százalékos arányait tartalmazó táblázatot lásd Fónagy (1998) 78. old.

13. Bleyer 1922 júniusában memorandumot intézett a német kormányhoz, melyben anyagi és erkölcsi támogatást kért a hazai német mozgalom számára, továbbá aktív kelet-európai kisebbségpolitikát Berlin részéről a szétszakított német nemzetrészek védelmében. Még az év nyarán két jegyzék is érkezett Berlinből a magyar kormány felé a hazai németiség sérelmeinek orvoslása ügyében, és a budapesti német követ is szoros kapcsolatot tartott Bleyerrel és körével. Ezzel együtt a hazai németiség ügye nagypolitikai szintre emelkedett, a német kormány ugyanis nyilvánvalóvá tette érdeklődését a magyarországi nemzetiségpolitika (különösképp a német kisebbséget érintő iskolapolitikai kérdések kezelése) iránt, értesre adva azt is, hogy a német–magyar kapcsolatok és a fennálló nemzetközi status quo megváltoztatását célzó kétoldali (egyelőre Berlin részéről nemigen szorgalmazott) együttműködés fontos szegmensének tekintendő a szóban forgó kérdések megnyugtató rendezése. A német–magyar diplomáciai együttműködés 20-as évekbeli (Stresemann-korszakbeli) helyzetéhez lásd Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. Attraktor. Máriabesnyő. 73–76. old.
14. A téma alapos áttekintése Tafferner, Anton (1969): Der Donauschwabe und seine Presse. Versuch einer Überschau und Wertung bis 1918. In: Lehmann, Michael (szerk.): Der Donauschwabe und sein geistiges Profil. Festgabe für Prälat Josef Nischbach. Gerhardswerk. Stuttgart. 179–202. old.
15. Tilkovszky Loránt (1998): Budapest és környékének németisége a két világháború között és után. In: Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 90–102. old.
16. Kovács (1936) 31–32. old.
17. Glatz (1988) 90. old.
18. Kovács (1936) 32. old.
19. Kovács (1936) 31. old.
20. A német nyelvű sajtó megerősítésében és fenntartásában jelentős részt kell tulajdonítanunk a német nyelven fogyasztó zsidó újságolvasó közönségnek, minthogy a XIX. század folyamán több hullámban Magyarországra betelepülő zsidók beilleszkedése a kelet-közép-európai német műveltséghez való kapcsolódás jegyében zajlott. Vö. Vörös Károly (1986): A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918. Kortárs. 1986/12. szám. 100–117. old. A budapesti német lapoknak a „német ügy” iránti érdektelenségét sokan a zsidó tulajdonosi háttérrel magyarázták; az ebből fakadó konfliktushelyzet kapcsán lásd Orosz László (megj. alatt): A „zsidó sajtóhegemónia” elleni küzdelem a hazai német mozgalom sajtójának korai időszakában (1917–1920). Közép-Európai Közlemények. 2019/1. szám.

21. Fata, Marta (1997): Jakob Bleyer und das „Sonntagsblatt“. Gründung und Entwicklung des Wochenblattes von 1921 bis 1933. In: Fassel, Horst (szerk.): Deutsche Literatur im Donau-Karpatenraum (1918-1996). Regionale Modelle und Konzepte in Zeiten des politischen Wandels. Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde. Tübingen. 9–21. old. – Ezzel épp ellentétes koncepciót vall visszatekintésében a két világháború közti radikális hazai német mozgalom aktív résztvevője, aki a népiségi harc fáklyájaként láttatja a lapot. Lásd Tafferner, Anton (1981): Das Bleyer'sche „Sonntagsblatt“ (1921–1935). Ein Kampfblatt des ungarländischen Deutschtums. In: Volk und Volkstum im Donauraum. Festgabe für Prof. Dr. Franz Hieronymus Riedl zum 75. Lebensjahr. Szerk.: Veiter, Theodor. Braumüller. Wien. 101–131. old.
22. Bellér Béla (2002): A Volksbildungsverein-től a Volksbund-ig. A magyarországi németek története 1933–1938. Új Mandátum. Budapest.
23. Tilkovszky Loránt (1967): Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). Akadémiai. Budapest.
24. Spannenberger Norbert (2005): A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944. Lucidus. Budapest.
25. Szabó Dezső (1998): A Deutsche Zeitung (Német Újság) 1940–1944. In: Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 248–250. old.
26. Szabó Dezső (1998): A Deutsche Zeitung (Német Újság) 1940–1944. In: Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 248–250. old.
27. Kovács (1936) 44. old. (12. tábla)
28. Kovács (1936) 20. old.
29. A kérdés kapcsán lásd Bellér Béla: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. Magyar Pedagógia. 1974/1. szám. 47–65. old., valamint Tilkovszky Loránt (1995): Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). Századok. 1995/6. szám. 1251–1274. old.
30. Kovács (1936) 23. old.
31. Az iskola kapcsán lásd Orosz László (2017): „a birodalmi német gyermekeket [...] Magyarország régi becses kultúrájában jártassá teszik”. A budapesti Németbirodalmi Iskola, 1908-1944. Közép-Európai Közlemények. 2017/4. szám. 120–135. old.
32. Tilkovszky (1998) 97–98. old.
33. UDV–Magyarországi Német Népművelődési Egyesület. 1924-ben Bleyer ügyvezető alelnökségével megalakult mérsékelt irányvonalú, alapvetően kulturális irányultságú szervezet, mely integráló törekvéseinek megfelelően gyűjtőhelye lett a mérsékelt és magyarbarát, de a radikális és németbarát nemzetiségi erőknél is. A Bleyer halála után bekövetkező szakadás, majd az eljelentéktelenedő UDV kényszerű önfeloszlatása (1940) a Basch vezetésével tovább radikalizálódó csoport (Volksbund) térnyerését tette egyértelművé. Az egyesület kapcsán lásd legújabban Seewann, Gerhard (2015):

A magyarországi németek története I–II. Argumentum. Budapest. II. köt. 238–244. old.

34. Tilkovszky (1998) 97. old.

35. 1990. évi népszámlálás. Magyarország nemzetiségi adatai megyénként. (1992) KSH. Budapest. 29. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1990_1930-1990/?pg=30&layout=s (letöltve: 2018. március 14.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen / 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Szerk.: Hambuch Vendel. I–II. [kétnyelvű] Tankönyvkiadó. Budapest.

Balogh Péter István (2004): A szabadterek szerepváltozása a nagy európai városmegújításokban. PhD-értekezés. (Corvinus. Budapest.)

Bellér Béla: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. Magyar Pedagógia. 1974/1. szám. 47–65. old.

Bellér Béla (1981): A magyarországi németek rövid története. Magvető. Budapest.

Bellér Béla (2002): A Volksbildungsverein-től a Volksbund-ig. A magyarországi németek története 1933–1938. Új Mandátum. Budapest.

Berza László (főszerk.) (1993): Budapest Lexikon. Akadémiai. Budapest.

Fata, Marta (1991): Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn 1917–1933. Freiburg i.Br.

Fata, Marta (1997): Jakob Bleyer und das „Sonntagsblatt“. Gründung und Entwicklung des Wochenblattes von 1921 bis 1933. In: Fassel, Horst (szerk.): Deutsche Literatur im Donau-Karpatenraum (1918-1996). Regionale Modelle und Konzepte in Zeiten des politischen Wandels. Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde. Tübingen. 9–21. old.

Fónagy Zoltán (1998): A budapesti németek lélekszáma a 19–20. században. In: Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 76–80. old.

Glatz Ferenc (1988): A magyarországi németiség az ipari fejlődés korában. In: 300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen / 300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből. Szerk.: Hambuch Vendel. I–II. [kétnyelvű] Tankönyvkiadó. Budapest. I. köt. 87–97. old.

Grósz András (2014): A deutschungar Bleyer Jakob – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933). PhD-értekezés. (ELTE. Budapest.)

Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. Attraktor. Máriabesnyő.

Hambuch Vendel (szerk.) (1998): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest.

Hanák Péter (1998): Urbanizáció és asszimiláció Budapesten a dualizmus korában. In: Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 70–75. old.

- Kovács Alajos (1936): A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Hornyánszky. Budapest.
- Orosz László (2017): „a birodalmi német gyermekeket [...] Magyarország régi becses kultúrájában jártassá teszik”. A budapesti Németbirodalmi Iskola, 1908-1944. Közép-Európai Közlemények. 2017/4. szám. 120–135. old.
- Orosz László (megj. alatt): A „zsidó sajtóhegemónia” elleni küzdelem a hazai német mozgalom sajtójának korai időszakában (1917–1920). Közép-Európai Közlemények. 2019/1. szám.
- Pukánszky Béla (2000): Német polgárság magyar földön. Lucidus. Budapest.
- Schams, Franz (1822): Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern. Königl. Universitäts Buchdruckerey. Ofen.
- Seewann, Gerhard (2015): A magyarországi németek története I–II. Argumentum. Budapest.
- Spannenberger Norbert (2005): A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944. Lucidus. Budapest.
- Szabó Dezső (1998): A Deutsche Zeitung (Német Újság) 1940–1944. In: Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 248–250. old.
- Tafferner, Anton (1969): Der Donauschwabe und seine Presse. Versuch einer Übersicht und Wertung bis 1918. In: Lehmann, Michael (szerk.): Der Donauschwabe und sein geistiges Profil. Festgabe für Prälat Josef Nischbach. Gerhardswerk. Stuttgart. 179–202. old.
- Tafferner, Anton (1981): Das Bleyer'sche „Sonntagsblatt” (1921–1935). Ein Kampfblatt des ungar-ländischen Deutschtums. In: Volk und Volkstum im Donauraum. Festgabe für Prof. Dr. Franz Hieronymus Riedl zum 75. Lebensjahr. Szerk.: Veiter, Theodor. Braumüller. Wien. 101–131. old.
- Tilkovszky Loránt (1967): Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). Akadémiai. Budapest.
- Tilkovszky Loránt (1995): Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). Századok. 1995/6. szám. 1251–1274. old.
- Tilkovszky Loránt (1998): Budapest és környékének németisége a két világháború között és után. In: Hambuch Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 90–102. old.
- Vörös Károly (1986): A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918. Kortárs. 1986/12. szám. 100–117. old.